

ERGASHGAN QO`SHMA GAPLAR TAHLILI

Arabboyeva Makxfuzaxon Akramjonovna
Andijon davlat pedagogika instituti
O`zbek tili va adabiyoti kafedrasi o`qituvchisi
Akxmadjonova Durdonakxon Bakhriddin qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
O`zbek tili va adabiyoti 3-bosqich talabasi

Anontatsiya: Ushbu maqolada hozirgi o`zbek adabiy tilida ishlatiladigan ergashgan qo`shma gaplar tahlili berilgan.

Kalit so`zlar: Sintaksis, punktuatsiya, bir sostavli, ko`p sostavli, bog`lovchi

O'zbek tilidagi ergash gaplarning tasnifi umuman boshqa tillardagi ergash gaplarning tasnifiga yaqin turadi. Bu tasodifiy emas albatta. Chunki turkiy tillardagi, shuningdek boshqa tillardagi ergash gap nazariyasi bilan uzviy bog'langan. Ergash gaplarni sodda gaplardagi muayyan bo'laklar bilan nisbatlash tilshunoslikda juda uzoq an'anaga ega.¹ Ayrim tilshunosliklarda, masalan, ispan tilshunosligida ergash gaplarning vazifasini so'z turkumlarining sodda gaplardagi vazifasi bilan tenglashtirishdan iborat qarash ham bor. Lekin bu qarash ham avvalgi qarashdan unchalik farq qilmaydi. An'anaviy sintaktik ta'limotda hokim-tobe munosabatidagi sodda gaplarning o'zaro birikuvidan tashkil topgan gaplar ergashgan qo'shma gaplar atamasi ostida tekshirildi. Bunday turdagi qo'shma gaplarga sintaktik qurilishi jihatidan qo'shma gaplarning maxsus turi sifatida qaraldi. Quyida ergashgan qo'shma gaplar, ularning turlari, bog'lanishi usuli va vositalari bo'yicha ana'anaviy sintaktik nazariyalarda qayd etilgan ilmiy xulosalarni umumlashtiramiz.

Ma'lumki, ergashgan qo'shma gaplar boshqa turdagi qo'shma gaplar bilan kamida ikki predikativ birlikdan tashkil topishi jihatidan umumiylik belgisiga ega bo'ladi. Ergashgan qo'shma gaplar bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplarga qaraganda birmuncha murakkab semantik-sintaktik tuzilishga bo'lib, bu murakkablik har ikki gap turida shakllangan mazmuniy-tarkibiy munosabat, bu munosabatni yuzaga keltiruvchi sintaktik qurilishda ko'zga tashlanadi. Shuning uchun ham ergash gapli qo'shma gaplarning mohiyatini belgilashda ko'pincha jiddiy

¹ „Н.Махмудов, А.Нурмонов ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ НАЗАРИЙ ГРАММАТИКАСИ (синтаксис) Тошкент —Ўқитувчи 199

muammolarga duch kelinadi.² Bu, ayniqsa, sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi, shart fe'lili o'ramlar mavjud bo'lgan sintaktik birliklarni baholashda ko'zga tashlanadi. Turkiy tillarda, xususan, o'zbek tilida turli o'ramlarni o'z ichiga oluvchi o'ziga xos gap tiplari mavjudki, ularni ba'zan qo'shma gap, ba'zan murakkablashgan sodda gaplar tarzida talqin etish kuzatiladi. Bu holat ergashgan qo'shma gaplarni o'rganishda birmuncha qiyinchilik tug'diradi.

Ergashgan qo'shma gaplar teng bo'lmagan qismlarning tobelanish orqali birikuvidan tuziladi. Bu qismlar orasida fikriy, grammatik va intonaqion butunlik mavjud bo'ladi.

Ergashgan qo'shma gap qismlariga:

1) fikrda nisbiy mustaqilltushdi. (Qo'shiqdan.)

Ergash gap bosh gapga bog'lanib, uning biror bo'lagini yoki butun bir bosh gapni izohlaydi. Ergash gap bosh gapdagi biror bo'lakni yoki butun bir gapni izohlab, to'ldirib, aniqlab kelish xususiyati bilan sodda gapdagi gap bo'laklariga o'xshaydi. Masalan: Yoshlarni har ishda etakchi qila bilsangiz - marra sizniki. Eshitdimki, qahramon nom olibsan.³

Keyingi misoldagi ergash gap — qahramon nom olibsan — bosh gapdagi harakat obyektini izohlaydi. Shuning uchun u to'ldiruvchi ergash gap sanaladi. Bu ergash gap to'ldiruvchiga o'xshash n i m a n i? degan savolga javob bo'lishi mumkin.

Ergash gaplarning deyarli hammasi mustaqil sodda gaplarga xos asosiy belgilarga — ma'lum mazmunni ifodalash, predikativlik munosabatini bildirish, pauza bilan ajralish xususiyatlariga egadir. Ba'zi ergash gaplarning sintaktik funkstiyasi ularning gap bo'lagiga o'xshash ekanligini ko'rsatadi — ergash gaplarning ayrimlari sintaktik funkstiyasi jihatidan gap bo'laklariga mos keladi. Masalan: payt, o'rin, sabab, maqsad, o'lchov- daraja kabi ergash gaplar payt, o'rin, sabab, maqsad, daraja-miqdor hollariga o'xshash sintaktik funkstiyani bajaradi. Biroq ayrim gaplar (masalan, shart, to'siqsiz, chog'ishtirish-o'xshatish, natija ergash gaplar) gap bo'laklariga mos kelmaydi.

Gap bo'laklari ma'lum bir tushunchani bildirib, so'z (yoki so'z birikmasi) bilan ifodalanadi, ergash gap esa tugallanmagan bo'lsa ham, ma'lum bir fikrni ifodalaydi va mazmunan boshqa bir gapga bog'lanib turadi, uni izohlaydi.

² Mengliyev .B. O'zbek tilidan universal qo'llanma .Toshkent."Akademnashr" 2015

³ A.Nurmonov, A.Sobirov,N.Mahmudov,N.Qosimova,Sh.Yusupova.

Ergash gaplar ba'zi xususiyatlariga ko'ra so'z birikmalariga yaqin tursa ham, ayrim belgilariga ko'ra ulardan farq qiladi:

a) so'z birikmalari ko'pincha ikki mustaqil so'zdan tashkil topsa, ergash gaplar ko'pincha bir necha so'zning (bir necha so'z birikmasining) birikuvidan tashkil topadi, ba'zan esa birgina so'zdan tuzilgan atov gap yoki so'z-gaplar ergash gap bo'lib kelishi mumkin;

b) so'z birikmalari nutqning nominativ birligi sanaladi, tushuncha ifodalaydi, shuning uchun ham u predikativlik xususiyatiga ega bo'lmaydi.⁴ Ergash gap esa mustaqil bo'lmasa ham, predikativlik xususiyatiga ega bo'lib, fikr ifodalaydik;

2) predikativ munosabat;

3) qismlar orasida nisbiy tugal intonatsiya xos.

Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi har bir sodda gap mazmunan nisbiy mustaqildir. Bu predikativ qismlar, bosh gap, ergash gap deb yuritilishidan qat'i nazar, bir-biriga mazmunan bog'lanadi, bir-birini izohlaydi, aniqlaydi, to'ldiradi. Ergash gap bosh gapga ergashadi, bosh gap esa, mustaqilday ko'rinsa ham, ergash gap tomonidan izohlanadi. Shuning uchun ularni alohida-alohida mustaqil gap deb bo'lmaydi.

Qo'shma gap qismlarining har birida predikativ munosabat aks etgan bo'lishi kerak. Qiyoslash uchun misollar: Temur davlati parchalanib, shahzodalar orasida toj-taxt uchun urush-janjallar qizib ketgach, bu oilaning ovozasida asta so'na boshlaydi. Nigor kanizlarning holiga qattiq achinib, g'amgin bo'lib, ko'zini yoshlab, sunbul sochlarini orqasiga tashlab, qizlarga qarab bunday dedi.

Birinchi qo'shma gap uch sodda gapdan tashkil topgan bo'lib, bu sodda gaplarning har birida mustaqil ega va kesim mavjud. Keyingi gap esa shaklan bir necha qismlardan tashkil topganday ko'rinsa ham, unda faqat birgina ega va kesim bo'lib, qolgan fe'l shakllari hol vazifasida qo'llangan. Shuning uchun ikkinchi misol ravishdosh oborotli sodda gapdir.

Qo'shma gap qismlarida ba'zan ega yashirinishi, bunday qism faqat kesim bilan ifodalanishi ham mumkin: Kelsam, yo'q ekansiz.

Ergashgan qo'shma gaplar fikriy, grammatik va intonaqion butunlikdan iborat bo'lib, ular tarkibidagi sodda gaplar sintaktik jihatdan biri ikkinchisiga tobe bo'ladi. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar esa biri ikkinchisiga teng holda

⁴ Hozirgi o'zbek adabiy tili.(Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning I,II,III bosqich talabalari uchun darslik) .Toshkent."Ilm ziyo"- 2015

birikadi. Ergashgan qo'shma gap tarkibidagi qismlar ko'pincha ergashtiruvchi bog'lovchilar vositasi bilan birikadi.

Ergashgan qo'shma gaplar teng bo'lmagan qismlarning tobelanish orqali birikuvidan tuziladi. Bu qismlar orasida fikriy, grammatik va intona tsion butunlik mavjud bo'ladi.

Xulosa Hozirgi o'zbek adabiy tilida ergashgan qo'shma gaplar mavzusi judayam keng tarmoqqa ega tilshunoslik sohasi hisoblanadi. O'zbek tilida qo'shma gaplar tilning izchilligini va mantiqiy oqimni shakllantirishda muhim ro'l o'ynaydi. Bog'lovchilar gapni ichidagi elementlarni bog'lash va fikrlar o'rtasidagi munosabatlarni bildirish orqali aloqaning umumiy ravshanligi va ifodaliligini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYATLAR RO'YXATI

1. Н.Махмудов, А.Нурмонов ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ НАЗАРИЙ ГРАММАТИКАСИ (синтаксис) Тошкент —Ўқитувчи|| 1995
2. Mengliyev .B. O'zbek tilidan universal qo'llanma .Toshkent."Akademnashr" 2015
3. A.Nurmonov, A Sobirov,N.Mahmudov,N.Qosimova,Sh. Yusupova.
4. Hozirgi o'zbek adabiy tili.(Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning I,II,III bosqich talabalari uchun darslik) .Toshkent."Ilm ziyo"- 2015